

*Peter Widell og Ulf Dalvad Berthelsen (udg.):  
11. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog  
Århus 2006*

## **PETRUS JACOBI VON ALBLEF – LIDT OM NEDERTYSK, HØJTYSK OG ISÆR DANSK I TØNDER I 1600-TALLET**

Af Birgit Christensen (København)

### **1. Orientering om projektet**

I middelalderen var der som bekendt sket det, at administrationssproget i Sønderjylland, det daværende hertugdømme Slesvig, var blevet nedertysk. Også kirke- og skolesproget var i de sydlige dele blevet nedertysk. Derom kan henvises til H.V. Gregersens disputats, Plattysk i Sønderjylland, fra 1974. Han bruger termen *kultursprog* om administrations-, kirke- og skolesprog. Samtidig var det almindelige daglige talesprog sønderjysk, jf. Anders Bjerrums forskning, se især *Folkesproget i Tønder gennem Tiderne*, 1943 (1971).

I Tyskland går grænsen mellem nedertysk mod nord og højtysk mod syd groft sagt fra området ved Köln mod øst og passerer syd om Berlin, dog sådan, at grænsen ikke alle steder er så skarp; omkring Köln er der et område, der kaldes den rhinske vifte, fordi isoglosserne danner en vifte.

I løbet af 1500-tallet og 1600-tallet skete der det, at højtysk fra sydøst bredte sig mod nordvest ind over det nedertyske område.

Da nu hertugdømmet lå i udkanten af det område, hvor nedertysk blev brugt, kom det med i denne udvikling.

I årene 1996-98 havde jeg et stipendium fra forskningsrådet til undersøgelse af dette for Tønders vedkommende, og jeg har siden da haft en hel del mere eller mindre færdige manuskriptsider liggende i computeren. Det er et par af disse, jeg gerne vil fremlægge her. Oplysninger om tidligere publikationer i forbindelse med projektet findes på litteraturlisten ndf.

Egentlig burde man jo undersøge sagen for hele Sønderjyllands vedkommende, men det vil kræve så lang tid, at det er bedst at gå frem skridt for skridt. Jeg valgte at beskæftige mig med Tønder, fordi det er denne bys byarkiv, der er det bedst bevarede og det, der rækker længst tilbage i tiden, nemlig et godt stykke ned i 1500-tallet med enkelte dokumenter, der er endnu ældre. Det var vigtigt, da jeg jo ikke på forhånd kunne vide, hvornår sprogskiftet begyndte. Det kunne godt tænkes at være begyndt i 1500-tallet, da det er almindeligt i tyske byer.

Til en begyndelse var det vigtigt at få overblik over kronologien i udviklingen. Der var ingen vej udenom: jeg måtte gennemgå alt materialet og skrive ned, på hvilket sprog de enkelte dokumenter er skrevet, hvem der har udstedt og/eller skrevet dem hvornår, og for en sikkerheds skyld også lidt om, hvad de handler om, hvis det skulle vise sig, at der skulle være forskel på, på hvilket sprog man skrev om forskellige emner. Det er nemlig desværre ikke så enkelt, at arkivalierne ligger i streng kronologisk orden, så man bare kan blade sig frem. Jeg kunne ikke nøjes med stikprøver, for jeg kunne ikke risikere, at der muligvis i en af de pakker, jeg så ikke gennemgik, lå dokumenter, der kunne forrykke kronologien. Det viste sig, at skriftsprogsskiftet skete usædvanlig sent i Tønder. Kun i Emden skete det lige så sent, og det skete ingen steder senere. Det viste sig også, at sprogskiftet skete til forskellig tid på forskellige domæner. I en længere årrække var det sådan, at højtysk blev brugt til korrespondance med hertugen, nedertysk indenbys til regnskaber og pengesager; højtysk var hertugsprog, nedertysk pengesprog og det sønderjyske talesprog hjemmesprog, privatsprog, kan man sige.

Som måske bekendt har historikerne siden Kristian Erslevs dage skelnet mellem brug af kilderne som *beretning* og som *levn* (Erslev (1926) 1987, 5. Jeg bruger først og fremmest de gamle breve, regnskaber og kvitteringer mv. i byarkivet som *levn*. Det, vi kalder *metasproglige oplysninger*, ville Erslev have kaldt *beretninger*.

Metasproglige oplysninger havde det været dejligt at få, men dem er der ikke mange af. Jeg fandt to, men de er til gengæld interessante. Og det var en overraskelse, at de drejede sig om dansk sprog. Det var i det hele taget en stor overraskelse, at jeg fandt dansk skriftsprog eller tegn på kendskab til dansk skriftsprog i Tønder. Se herom Christensen 2006a, hvor den ældste af de to metasproglige oplysninger findes s. 219.

Det er en erklæring fra Benedikt Rantzau, tidligere lensmand på Møgeltønder.<sup>1</sup> Den er på højtysk, dateret 1609 6/5 (Tønder byarkiv pk. 811), og vedrører en dom afsagt i Viborg. Benedikt Rantzau lader her skrive, at han gerne havde set den afsagt på tysk, men at den ikke behøver at oversættes, for borgmester og råd i Tønder forstår jo begge sprog, "*de Hernn Burgermeister vnnd Rath der denischen jo so wol kundich dann der duttschen sprache*". Borgmester og råd i Tønder har altså i begyndelsen af 1600-tallet kunnet læse dansk. Hvad Benedikt Rantzau mener med tysk og dansk er jo helt klart: tysk er det sprog, han selv lader skrive, dansk er det, man skrev ved retten i Viborg.

---

<sup>1</sup>Danmarks Adels Aarbog 1930, s. 110. Han var fra 1573 lensmand på Møgeltønder, som han fik tilskødet i 1583 og afhændede i 1599.

## 2. Petrus Jacobis brev

Den anden metasproglige oplysning findes i et brev på højtysk fra 1634 3/3 til borgmester og råd (Tønder byarkiv pk. 513, Sager vedr. Præsterne 1612 - 1732).

Brevet har udskriften:

Denen Ehrenvesten, Grosachtbaren, Hoch- und Wolweisen Herren, hh. Burgermeister und Raths Verwandten dero stadt Tundern. Meinen besonders großgünstigen, Hochgeehrten Herren, und mächtigen Beforderern allerdienstlich zuüberreichen

Med anden hånd: Tundern

Brevet lyder<sup>2</sup>:

Ehrenveste, Grosachtbare, Hoch- und Wolweise, besonders Grosgünstige, Hochgeehrte Herren, und mächtige Beforderer, nechst Zuentbietung meiner, wiewol geringen, doch aller müglichen dienste, werde Jhren H. Und W. Weißheiten ich die Zeit meines lebens nicht gnugsam danckbar sein können, für die besonders hohe Gunst und ehre, die Sie mir unwirdigen angethan, mit geneigter *affection* so wol Jhres ansehnlichen schreibens mich Zuwirdigen, als auch, do ich derer Zuversicht nach *qvalificirt*, in Jhres Capellan dienstes *vacirende* stelle für einen andern Zu *promoviren*. Wolte nur wünschen, das, in dem so daZu *riqviri*ret wird, ich aniezo mochte genughafft befunden werden. Alldieweil aber ich vor weniger Zeit der Dänischen sprache halber mich anhero begeben, und demnach eine Zimliche unvollkommenheit derselben bey mir noch empfinde: Inmaßen sie mir die geraume Zeit, welche ich unter Teutschen Zugebracht, so gar in vergeßenheit gestellet worden, das fast wenig übrig geblieben, und daßelbe der sprachen *purität* nicht in allem gemäß. Dannenhero mir Zu dero Vollenziehung noch 1 Jahr nöhtig sein wolle; Bin auch deswegen, ehe und dan ich solch Vorgestecktes Ziel durch Gottes gnade erreicht, Heimzukommen noch niemahls gesinnet gewesen. Dofern Jhr. H. und W.W. ich umb die Zeit, oder dermahl einst, mit denen mir von Gott verlihenen *qvalitäten*, mochte Zubedienen gewirdiget werden, wolte ichs für eine hohe gunst erkennen, mich auch dienstlich in allen müeglichen dingen, gern einstellen. Womit J. H. Und WW. ich Göttlicher obacht Zu lanckwiriger glücklicher regierung getrewlich empfehle, allerdienstlich bittend, meine wenigkeit ferner in ihre *favor* günstiglich Zunehmen. Datum Kopenhagen den 23. *Martij anno* 1634.

J. H. V. W. W.

---

<sup>2</sup> De latinske bogstaver i teksten gengives her med kursiv.

bereitwilliger diener

*Petrus Jacobi.*

På bagsiden har byskriver Jurgen Thimsen skrevet: "Petrus Jacobi von Alßlef".

Petrus Jacobi hed jo på dansk Peter Jacobsen, men vi fortsætter her med, lige som byskriveren, at omtale ham som Petrus Jacobi for at undgå forveksling med en af byskriverens forgængere, måske hans læremester, der også hed Peter Jacobsen (Andresen 1937, 126; Christensen 2000, 119-121). Petrus Jacobi skrev altså, at han var glad for at være kvalificeret til kapellantjenesten. Han opholdt sig i København for det danske sprogs skyld. Han havde opholdt sig så meget blandt tyske, at kun lidt var blevet tilbage af hans dansk. Han var endnu ikke tilfreds med sit dansk og behøvede endnu et år i København. Før han havde nået sit mål mht. danskundskaber, havde han ikke i sinde at komme hjem. Men så til den tid ville han gerne være til tjeneste.

### **3. Hvem var Petrus Jacobi?**

Han var fra Alslev. Der er to landsbyer i nærheden af Tønder, der hedder Alslev, en i Højst sogn i det gamle Tønder amt (Danmarks Stednavne nr. 5, Sønderjyske Stednavne III, s. 545), der ligger lidt sydøst for Løgumkloster ved vejen mod Ravsted, og en i Hjordkær sogn i det gamle Aabenraa amt (Danmarks Stednavne nr. 6, Sønderjyske Stednavne IV, s. 279); den ligger lidt sydvest for selve Hjordkær ved vejen fra Aabenraa mod Bylderup-Bov. Hvilken af dem, han var fra, fremgår ikke af brevet. Det, at han taler om at komme hjem, kunne jo måske tale for, at det er den Alslev, der ligger nærmest Tønder, altså den i Højst sogn, han var fra.

Det er så heldigt, at kirkebøgerne fra både Hjordkær sogn og Højst sogn er bevaret fra den tid, da Petrus Jacobi levede. Hjordkær kirkebog, der begynder i 1573, er Danmarks ældste kirkebog, og Højst kirkebog er næsten lige så gammel; den begynder i 1589 (Gregersen 1982, 211; Worsøe 1999, 53-54).

I Hjordkær kirkebog, der er på latin og nedertysk, har præsten nummereret sine indførsler. Under nr. 580 står der: *Peder filius Jacob Peterß æditurj baptizatur die 15 Maij Ao 614*. Om denne Peter var født i Alslev i Hjordkær sogn, oplyses ikke, og han er nok også lidt for ung til at have skrevet brevet.

Højst kirkebog er på nedertysk. Den er påbegyndt af sognepræsten Johannes Prætorius og videreført af hans søn og hans sønnesøn, begge af samme navn (jf. ndf.). Den originale kirkebog er tabt, men den findes bevaret i en afskrift, foretaget i 1694 af Nicolaus Ewald. Det

har ført til, at der er lidt højtysk i teksten (Gregersen 1982, 211). Nicolaus – eller Niels – Ewald, der var fra egnen, nemlig fra Bylderup, blev kapellan i Højst i 1693 og var sognepræst i Højst fra 1702 til 1732. Han var gift med en datter af sin forgænger i embedet (Arends 1932, I, 231).

Iflg. Højst kirkebog er Jep Petersens søn Peter døbt nytårsdag 1604: *Am Nien jahres Dage is Jep Petersen sin Sön Peter gedofft*. Der står desværre ikke, hvor familien boede. Nogle gange har præsten noteret, at en person er fra Alslev, men det er ikke tilfældet her. Men man kan heller ikke forvente, at han har gjort det konsekvent. Jeg har derfor søgt tilbage i tiden i kirkebogen for at finde flere oplysninger om forældrene. Under 1598 under *Dma 1 Adventi*, [*Dma* er forkortelse for lat. *Dominica*, dvs. første søndag i advent, i 1598 var det 3. december.] står der: *Jep Petersen tho Alsle sin Sön begrawen*, og i 1597 *Dma oculi* [dvs. 3. søndag i fasten, i 1597 27. februar] ... *Eod. [eodem] die Jeb Petersen tho Alsle Sin Sön gedöfft Mads genömet*; i 1594 *Pridie Dmi Petri* [dvs. dagen før 22. februar, i 1594 var det en torsdag] *iß Jacob Petersen ein Tochterlein Ellen genömet gedöfft*. Under *d. 21. 8ber*, dvs. 21. oktober, 1592 står der: *Jacob Petersen und Mett Mads dochter verehlickt*. Det må være Petrus Jacobis familie. Petrus Jacobi har altså været fra Alslev i Højst sogn. - Om *Jep*, *Jeb*, kortform af *Jacob*, se Knudsen & Kristensen 1936-1964 (1979-1980) I, sp. 599. - I kirkebogen veksles der mellem den gamle måde at angive datoerne på med de gamle betegnelser for helligdagene, jf. Bauer 1868 (1991), og den moderne måde. Men da kirkebogen jo er en afskrift, kan man ikke vide med sikkerhed, om det samme har været tilfældet i originalen. Den sønderjyske udtale af *Alslev*, [*a'tslə*], jf. Danmarks Stednavne nr. 5, Sønderjyske Stednavne III, s. 545, er meget ofte gengivet, men heller ikke her kan man vide med sikkerhed, om det skyldes Johannes Prætorius eller Nicolaus Ewald. Da jeg ikke har gennemgået hele kirkebogen, kan jeg ikke sige, om der findes andre sønderjyske stednavneformer i den. -

Grænsen mellem sønderjysk og nedertysk talesprog gik på den tid sydligere (se kort hos Skautrup 1944-70, II, 1947, 164). Petrus Jacobis førstesprog har efter al sandsynlighed været sønderjysk. Og man glemmer jo ikke sådan lige sit førstesprog, så det, Petrus Jacobi mener med *dansk*, må være rigsmålet. Det har været det, han var i København for at lære. Den skik, at man i Sønderjylland omtaler rigsmålet som *dansk*, som Karen Margrethe Pedersen, Skærbæk, har skrevet om (Pedersen 1997) havde man altså allerede den gang.

Petrus Jacobi forventede tydeligvis en positiv holdning til dansk (rigsmål) hos borgmester og råd, at de ville mene, at det var godt, at han gjorde sig umage for at lære dansk, inden han kom hjem, og han har jo nok kendt dem lidt, så det kan godt være rigtigt, at de – eller nogle af dem - mere eller mindre har haft den holdning. Han forventedes så åbenbart ikke at

tale samme dialekt som sine sognebørn, men at tale et bedre sprog end dem. Og da han jo også skulle være forbillede for dem, ville det kunne medvirke til, at de kom til at ringeagte deres egen dialekt.

Man bemærker, at Petrus Jacobi ikke oplyser, om det er talt dansk eller skrevet dansk, han er ved at lære i København, og så er det måske snarest begge dele.

Den tidlige morgengudstjeneste, fromessen, var i Tønder altid på dansk, dog med salmesang på tysk (Bjerrum 1943 (1973) 448-449, 453-454 (59, 63-64)). Det må have været den, Petrus Jacobi har forventet at skulle forrette på rigsmål. Hidtil må det være sket på sønderjysk, for den kapellan, som man havde tænkt sig, at Petrus Jacobi skulle efterfølge, og som var død i 1633, Richard Bennichius, var født i Rinkenæs (Andresen 1937, 129). Bjerrum skriver (1943 (1973) 448, (59)), at "Fromessens danske Prædikener vel især blev holdt for Landsognets Skyld; fra selve Byen gik formodentlig kun den fattigste Del af Befolkningen til dansk Guds-tjeneste". Dette bygger Bjerrum på en "noget senere Efterretning", nemlig J. Fr. Hansen: *Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig* fra 1758. Denne efterretning er altså mere end 100 år yngre end Petrus Jacobis brev. Spørgsmålet er så, om borgmester og råd i Tønder i 1634 blot ville have prædiken på dansk rigsmål for folk, der kom ind fra landsognet, eller om de også selv ville høre den. Under alle omstændigheder tyder det, Petrus Jacobi skriver her, på en interesse for og en positiv indstilling til dansk rigsmål hos borgmester og råd. Men sagen har måske også et videre perspektiv. Ca. fire år inden Petrus Jacobi skrev sit brev, var Richard Bennichius begyndt at prædike på højtysk i stedet for nedertysk, men det måtte han holde op med, fordi borgmester og råd bad ham bruge "die Sechsische Sprache", fordi det var mere forståeligt "denne enfoldige Menighed" (Bjerrum 1943 (1973), 447 (57-58)). Her har borgmestre og råd måske været beskedne og regnet sig selv med? Richard Bennichius vendte så tilbage til nedertysk, og kirkesproget blev antagelig først højtysk i 1652, det år, da både provst Stephan Kenckel kom til byen og en tysk skolemester nede fra Thüringen kom til byen, et år, der er betydningsfuldt mht. højtyskens fremtrængen (Bjerrum 1943 (1973) 448 (58); Christensen 2006b og 2007a). Kirkesproget må have været et debateme i Tønder i 1630'erne, og måske var det ikke alene ved den tidlige morgengudstjeneste, man ønskede dansk prædiken?

Men hvor i København opholdt Petrus Jacobi sig? Det kan der ikke siges noget sikkert om, men man kan have visse formodninger. I København levede netop på den tid den sønderjyskfødte præst Niels Heldvad. Han døde 25. august 1634 (Gregersen 1957 (1967), 177 (248); Sandersen 1997, 285), altså samme år, som Petrus Jacobi om foråret skrev sit brev. Niels Heldvad har navn efter sognet Hellevad. I 1590 havde han arvet sin fars præstekald i Hellevad og Egvad vest for Åbenrå. Han blev afsat fra sit embede på grund af stridigheder i 1609, gen-

indsat 1610 og endeligt afskediget i 1612. Efter hans eget udsagn blev han sidste gang afskediget, fordi calvinisterne modsatte sig, at hertugen af Gottorp havde genindsat ham; han var ivrig tilhænger af Luther (Dansk historisk Almanak 1775). Efter at have boet nogle år i Svendborg flyttede han til København, hvor han snart blev velset ved hoffet og nød Christian IV.s gunst. Han var kongelig kalendariograf fra 1615 til sin død i 1634. Allerede i sin præstetid i Sønderjylland havde han været en flittig skribent. Fra 1591 udgav han hvert år "Almanach" og "Prognostica" både på dansk og tysk (Gregersen 1957 (1967), 179-180 (250-251); Sandersen 1997, 285). Han udsendte i 1624 en formularbog, "En Ny og Skøn Formular Bog" (indgående behandlet af Sandersen 1997). Det fremgår af dens fortale, at den var skrevet til vejledning for ungdommen, så han har altså haft interesse for at vejlede unge. Heldvads anliggende var også at opdyrke det danske skriftsprog, og han gjorde det helt bevidst ved at indføre latinske og tyske fremmedord. Vibeke Sandersen skriver, at Heldvad giver udtryk for beundring for tysk sprog og tradition, "så man føler sig fristet til at tro, at det er der, man skal søge hans forbilleder." (Sandersen 1997, 291).

Heldvad havde haft en del af sin skolegang ved tyske skoler, og af særlig betydning var det, at han kom i Lübeck Lærde Skole, hvor Bugenhagen var rektor. Der lagde man stor vægt på tysk sprog. Heldvad tog sin afsluttende teologiske eksamen i Rostock, hvor han studerede 1588-89 (Gregersen 1957 (1967) 35-38 (47-50); Sandersen 1997, 292). Da Petrus Jacobi må have været en ung mand i 1634, har Niels Heldvad have været på alder med hans forældre, som udmærket kan have kendt ham.

Sognepræsten i Højst må naturligvis også have kendt sin kollega i nabosognet. Den sognepræst i Højst, der påbegyndte den gamle kirkebog, var som nævnt Johannes Prætorius (Gregersen 1982, 211-220). Han var fra egnen, nemlig fra Bedsted. Gregersen (1974, s. 349-340 og 1982, 212) korrigerer Arends oplysning (Arends 1932, II, s. 175) om, at han skulle være fra Bredsted; Arends oplysning bygger på en fejlskrivning i universitetsmatriklen.). Bedsted ligger mellem Hellevad og Højst. Johannes Prætorius, der blev kapellan i Højst i 1589 og sognepræst i 1592 (Arends 1932, II, 175), var søn af herredsfoged Jens Jepsen i Bedsted, og på grundlag af det og af, at hans forgænger var født i Hee ved Ringkøbing, slutter Gregersen (1974, s. 350): "På denne baggrund kan der ikke være tvivl om, at de to præsters prædikensprog har været dansk [med *dansk* mener Gregersen ikke alene rigsmål, men også dialekterne vestjysk og sønderjysk], men som udtryk for det sprogligt-kulturelle klima på den tid i Højst og i sognene deromkring har Johannes Prætorius ført sin kirkebog på plattysk, kun hist og her isprængt nogle sætninger og ord på latin. Derimod har han ikke efterladt sig så meget som et

meget som et eneste ord på dansk!” Det er dog muligt, at den sønderjyske stednavneform *Alsle* kan skyldes ham, men som ovenfor nævnt kan man ikke vide det med sikkerhed.

Johannes Prætorius havde venner i Tønder. Det var købmanden Berend Ubbing, og præsten Johannes Mauritius, der stod faddere til hans søn og efterfølger i embedet, der også hed Johannes Prætorius (Gregersen 1982, 215). - Berend Ubbing, fik i 1610 borgerskab i Tønder, i 1635 blev han rådmand der og døde 1652 (Andresen 1937, 120, 214 & passim). Johannes Mauritius var førstepræst i Tønder. Han var søn af Eckernsfördes reformator Bernhard Mauritius, der stammede fra Westfalen, og han døde 18.2.1634 (Andresen 1937, 128, 214 & passim). - De to tøndringer kan have hørt om både Niels Heldvad og Petrus Jacobi fra Johannes Prætorius, og det kunne tænkes, at det er ham, der har anbefalet Petrus Jacobi til Tønder, og at de to har givet anbefalingen videre til byens råd, som Berend Ubbing blev medlem af det følgende år. Måske er det især Berend Ubbing, der har haft indflydelse på sagen, for Johannes Mauritius døde, en måned inden Petrus Jacobi skrev sit brev. Berend Ubbing har formodentlig været beslægtet med en familie Ubbing i Flensborg, og denne familie stammede også fra Westfalen (Andresen 1937, 214). Selv skrev han nedertysk; der findes et egenhændigt<sup>3</sup> brev fra ham, skrevet på nedertysk 1646 6/11 (Tønder byarkiv pk. 114). På grund af Johannes Mauritius baggrund må man regne med, at også han har været nedertysksproget. Men det forhindrer jo ikke, at de samtidig har været interesseret i dansk. De har måske været flersprogede, og selvfølgelig kan Petrus Jacobi også have haft andre kvalifikationer, som de har syntes om.

Johannes Prætorius oplyser i øvrigt i kirkebogen, at han var til stede ved den gottorpske hertug Philips bisættelse i 1590, hvor han var blandt dem, der stod vagt ved hertugens sarkofag i det fyrstelige gravkammer, og ved efterfølgeren Johan Adolfs hyldning i Tønder i 1592 (Gregersen 1982, 217). I forbindelse med omtale af hertug Johan Adolfs død i 1616 og den derpå følgende hyldning af hertug Fridrich skriver Prætorius: ”Geve de barmh. und getrue Gott, dat it möge sin in der stunde, dat Gott sin Ehr, F.G. en gut geweten, und de underdahnen nefenst F.G. alle gedielicke wolfart lives und in der Seelen hier tidlick und in jenem levend ewiglick beholden möge. Amen.” [Giv den barmhjertige og trofaste Gud, at det må være i den tid [dvs. at det må være sådan i den nye hertugs regeringstid], at Gud evigt må beholde sin ære, Hans Fyrstelige Nåde en god samvittighed, og både undersåtterne og Hans Fyrstelige

---

<sup>3</sup> Skriften og underskriften kan genkendes fra underskrifter med egenhændighedsangivelser, *Berendt Wbbinck myn handt*, skrevet 3.11.1635 og igen 19.7.1637 på ”Register van Dickes vncosten” Tønder byarkiv pk. 1310



Nåde al trivsel og velfærd til liv og sjæl her timeligt og i hint liv.]<sup>4</sup> Det er ord, det har faldet en præst i datiden naturligt at bruge. At Gregersen tolker dem og det, at Johannes Prætorius var til stede ved hertug Philips bisættelse og hyldningen af hertug Johan Adolf, som udtryk for ”en gottorpsk fyrstetroskab” er nok lidt for vidtgående (Gregersen 1982, 217). Prætorius kan have fået opfordring fra højere sted til at indfinde sig til de to begivenheder.

Johannes Prætorius studerede i Königsberg 1582 og i Rostock i 1588. Begge steder er han fundet i universitetsmatriklen (Arends 1932, II, s. 175). Iflg. Arends 1932, I s. 340 (Gregersen 1957 (1967), 30-35 (41-47)), studerede Niels Heldvad i Riga i 1587, og også han var, som ovf. nævnt, i Rostock 1588-89; begge steder er han nævnt i matriklen. Johannes Prætorius og Niels Heldvad har altså været studiekammerater og kan derfor tænkes have været optaget af de samme tanker. Og da de var opvokset i nabosognene Bedsted og Hellevad, er det muligt, at de har kendt hinanden allerede som børn. Det er derfor sandsynligt, at det var hos Niels Heldvad, Petrus Jacobi opholdt sig i København.

Johannes Prætorius blev som nævnt efterfulgt af sin søn af samme navn, der var født 21. 5. 1611, blev kapellan i Højst i 1637 og var sognepræst der fra 1645 til sin død 4.12.1686 (Arends 1932, II, 176; Gregersen 1982, 215-217). Og han blev igen efterfulgt af sin søn, der også hed Johannes Prætorius, var født 19.7.1640, blev kapellan i Højst 1667 og var sognepræst der fra 1686, er måske trådt tilbage fra embedet 1702 og døde 3.10.1703 (Arends 1932, II, 176; Gregersen 1982, 216). Den yngste Johannes Prætorius studerede ved det i 1665 oprettede universitet i Kiel, hvor han var blandt de første studerende; han blev indskrevet 9.10.1665 (Arends 1932, II, s. 176).

Hvor den mellemste Johannes Prætorius studerede, kan Arends ikke oplyse; Gregersen har overvejet muligheden af Königsberg, men kalder det selv ”en luftig hypotese” (Gregersen 1982, 215). Københavns Universitets matrikel er bevaret fra og med 1611, og et håndskrevet register dertil, uden år, udarbejdet af H. Friis Pedersen, findes i Rigsarkivet. (Det var tidligere i Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Samling nr. 3729, 4<sup>o</sup>, og Det kgl. Biblioteks Håndskriftafdeling har venligt oplyst, at H. Friis Pedersen har skrevet andre lignende ting i 1950’erne.) I dette findes fol. 111 v en Johannes Johannis Prætorius, indskrevet 26.4.1634 og dimitteret fra gymnasiet i Odense. Fol. 112 r er der tilføjet om ham: ”? Sgp. Hoist (i Slesvig); 1637 Kapl. hos Faderen der (Jensen S. 410)”. - I den originale matrikel, der ikke er pagineret, omfatter listen over de studenter, der blev immatrikuleret 26.4.1634, tre sider; Johannes Johannis Prætorius findes lidt over midten på den anden af disse sider, en venstreside. I Birket Smiths ud-

---

<sup>4</sup> Her gengivet efter originaltekst på mikrokort i Rigsarkivet. Gregersen har normaliseret substantiverne på den måde, at han skriver dem alle med stort begyndelsesbogstav. *getrue* er af Gregersen læst *getruve*.

gave af matriklen (1890-1912) findes han s. 121. - Spørgsmålstegnet i Rigsarkivets register er ikke nødvendigt, for alle oplysningerne stemmer overens. Den mellemste Johannes Prætorius har altså nået at komme til København, inden Niels Heldvad døde. Der havde i årene omkring 1600 været konflikter mellem Niels Heldvad og denne Johannes Prætorius farbror, faster og farfar (Gregersen, 1982, 213-214), men det har åbenbart ikke hindret ham i at tage til København i 1634. Det har været meget vigtigere, at faderen og Niels Heldvad var studiekammerater. Det skyldes sikkert familietradition, at han kom på Odense Katedralskole. Hans morfar var faderens forgænger i embedet, Peter Thomsen, der som nævnt var født i Hee, og han havde også gået på Odense Katedralskole (Gregersen 1982, 211; Arends 1932, II, 175, 315).

Prætorius-familien synes således at have haft rollen som kontaktfremmedler for Petrus Jacobi, både til Niels Heldvad og til Tønder.

En anden, Petrus Jacobi kan være påvirket af, er Søren Poulsen Gotlænder eller Judichær, der levede 1599-1668. Iflg. hans egen oplysning begyndte han i 1634 - netop samme år, som Petrus Jacobi fra Alslev skrev sit brev til borgmester og råd i Tønder - arbejdet med sin "Prosodia Danica", som udkom i 1671, men hvoraf han i 1650 udgav en ekstrakt, "Synopsis prosodiæ Danicæ". Han skrev, her refereret og citeret efter Skautrup 1944-70, bd. II, 1947, 316-317: "Skal man oversætte fra andre sprog til dansk, siger han, "da bør det icke at skee med end groff oc gemeen Bondetale, eller Pladder-Verck, men med en prydelig Tale", og ved "reen og siirlig Danske" forstår han "dend Danske Stiil, som her i Siælland iblant de Lærde brugelig er, oc vore Danske Bøger med tryckis." Endskønt der som forhen hos grækerne også er mange dialekter hos os "Dog alligevel beskrifvis vore Bøger paa Siælands Maal, som er hos os, ligesom Dialectus communis var hos Grækerne." De øvrige dialekter, deriblandt jysk, kan ikke bruges, "... det vilde falde heel Ureent i vort Spraag", undtagen i komedier til replikker af "saadanne slags gemeene Folck". Petrus Jacobi taler også om sprogets renhed, "purität". Sprog kan altså både for Søren Poulsen Gotlænder og for Petrus Jacobi fra Alslev være rent eller urent. Skautrup refererer også udtalelser om, at sjællandsk er det bedste sprog, af andre grammatikere: Pontoppidan, Laurids Kok og Peder Syv, og desuden københavnere Henrik Thomsen Gerner, som kom til det resultat, at "*det beste Sprock, rensed fra alle Dialekter,*" er at finde i København, hos indfødte københavnere eller folk, der har fået deres uddannelse ved universitetet der (Skautrup 1944 -70 bd. II, 1947, s. 316). Men fælles for disse sidstnævntes udtalelser er imidlertid, at de først er fra anden halvdel af 1600-tallet. Det er så et spørgsmål, om Søren Poulsen Gotlænder og Petrus Jacobi fra Alslev var først herhjemme med de nye tanker, eller om de i virkeligheden var mere udbredt i første halvdel af 1600-tallet, end det

hidtil har set ud til. Det, at Petrus Jacobi synes at forvente, at borgmester og råd i Tønder var af samme opfattelse som han selv, kunne pege i den retning.

I Tønder kunne man ikke vente på, at Petrus Jacobi følte sig klar til at komme hjem.

Lorenz Wieding fra Flensborg blev kapellan i 1634 og var det indtil 1672 (Andresen 1937 s. 129). Selv om Lorenz Wieding kom til Tønder fra Flensborg, tyder navnet på, at han kom fra eller havde familieforbindelse til Hvidding sogn på Vestkysten lidt syd for Ribe. Hvidding er også navn på herredet, hvor sognet Hvidding ligger (Danmarks Stednavne nr. 5, Sønderjyske Stednavne III, s. 63 og 122). Evt. kan der være tale om Vidding herred syd for Tønder. Men et sogneavn er nok mere sandsynligt som tilnavn end et heredsnavn. Hvidding sogn er ikke et af enklavesognene, der blev regeret på dansk (kort hos Gregersen 1974, s. 393). Men sognet ligger så tæt på Ribe, at det ikke er helt utænkeligt, at Lorenz Wieding kan have gået i skole der og lært at skrive dansk.

#### **4. Hvad blev der af Petrus Jacobi?**

Hos Tønder-historikeren Ludwig Andresen har han ingen steder kunnet findes. Han nævnes ikke på listerne over præster hos Andresen 1937, Arends 1932 og Achelis 1966-67. Så han er måske aldrig kommet hjem? At han skulle være identisk med den Peder Jacobsen, der var indskrevet ved universitetet i Rostock 1639 under navnet Cimber, der viser, at han har været fra Slesvig eller Holsten, indskrevet ved Københavns Universitet 1640 3/6 og måske døde i København i Vor Frue sogn 1654 2/8 (Helk 1987, 263, om navnet Cimber 111), er måske ikke umiddelbart så sandsynligt, da han i så fald skulle være draget ud igen, selv om brevet netop giver indtryk af, at det var attraktivt for Petrus Jacobi at blive i København. Men på den anden side: efter at Niels Heldvad var død i august 1634, var det måske alligevel ikke så attraktivt?

I det ovennævnte register til Københavns Universitets matrikel findes fol. 193v den Petrus Jacobi, som Helk nævner, som havde tilnavnet Cimber, var i Rostock 1639 og blev indskrevet i København 1640. Det nævnes ikke, hvor han er dimitteret fra. Fol. 194r er der en blyantstilføjelse: ”? P. J. Aslac. Kpl. Vodder, † 1646 (Wiberg) P.J. Aslacus Holsatius (Treschow 326).”

Wibergs oplysning står gemt under sognepræsten Claus Ostesen (Wiberg, bd. III, 1871 (1960), s. 610): ”hans Cap., Peder Jacobsen Aslac, døde for Alteret anden Paaskedag 46; T. 326”

Med *T. og Treschow* menes Treschou 1753 (1980). Her læser man s. 326 under sognepræsten i Vodder, Claus Osteri Spandeth:

”Han havde en Adjunctum ved Navn Petrus Jacobus Aslacus Holsatus, som anden Paske-Dag faldt død ned for Alteret, da han messede Evangelium, og Hr. Spandeth overlevede ham.”

N.H.A. Jensen (1840-42) skriver s. 1535 om præsterne i Vodder: ”Claudius Osteri Spandeth, v. 1594 bis 1648, also 54 Jahr. Propst. Sein Adj. Peter Jacobsen Aslac starb 1646 am zweiten Ostertage, als er vor dem Altar stand und das Evangelium sang.“

Det er altså herfra, årstallet 1646 stammer. Hvor har N.H.A. Jensen det fra? S. XIII-XV findes en redegørelse for kilderne. Han takker forskellige personer, der har ladet ham se dokumenter og håndskrifter, men oplyser intet om, hvilke dokumenter, det var.

Der findes en ”Liber Daticus skreven i begyndelsen af Aaret 1777 ... af N G Overbeck, h.t. Past.” (Vodder præstearkiv). Heri findes en præstefortegnelse, der iflg. overskriften gengiver teksten på en sort tavle på nordsiden i kirken, sat op af hr. Søren Bjørn. Søren Bjørn var præst i Vodder fra 1730 til 1758. Petrus Jacobi nævnes som nr. 5: ”Hr. Peder Jacobsen Alslev Cappellan døde anden Paaske Dag for Alteret.” Det er den ældste bevarede præstefortegnelse fra Vodder. I kirken findes hr. Søren Bjørns sorte tavle ikke mere. Den ældste præsterække-tavle i Vodder kirke er fra o. 1880 (Danmarks Kirker s. 1214), og det er tænkeligt, at teksten på den bygger på hr. Søren Bjørns. Petrus Jacobsen Aslacus må være identisk med Petrus Jacobi Alslevus.

*Aslacus* må være en gammel læsefejl. Det kan ikke være teksten i Liber Daticus, der er blevet læst forkert, for der er navnet skrevet med meget tydelige, latinske bogstaver. Læsefejlen må stamme fra et andet nu tabt dokument med gotisk skrift, hvor det er nemt at fejllæse *l* og det lange *s*.

Det kan altså konkluderes, at Petrus Jacobi kom tilbage til sin hjemegn. Desuden, at han ikke var identisk med den Peder Jacobsen, der studerede i Rostock 1639.

Det er, så vidt vides, ikke ualmindeligt, at man i hertugdømmet ansatte præster, der var fra egnen, og – med Gregersens ord (1974, 348) – ”passede ind i sognets særlige sprogligt-kulturelle situation”. Gregersen (1974, 348-349) skriver videre: ”Så vidt vi er i stand til at bedømme det, ser det ud til, at de sydslesvigske landsogne med dansk-sønderjysk talesprog i det første efterreformatoriske århundrede overvejende haft præster, der var landsdelens egne børn”, og Gregersen antager, at det samme er sket i de nordslesvigske landsogne. Det er ovenfor omtalt, at den ældste Johannes Prætorius i Højst var fra nabosognet Bedsted, og Claus

Osteri Spandeth må have været fra Spandet, nabosogn til Vodder. Det stemmer godt overens med dette, at Petrus Jacobi fra Alslev i Højst sogn kom til Vodder.

Danmarks kirker oplyser ikke noget om en gravsten over Petrus Jacobi i Vodder. Men s. 1205 oplyses flg: "Ved reformationstiden er kirken kommet under landsherren, fra 1544 hertug Hans, og efter dennes død 1580 kongen, som senere besatte kaldet umiddelbart gennem danske kancelli." - Det var kun kirken, der hørte under kongen, ikke selve sognet; Vodder sogn hørte ikke til de kongerigske enklaver (se kort hos Gregersen 1974, 393). - Det er altså Christian IV, der har indsat Petrus Jacobi i Vodder. Niels Heldvad stod jo i kongens gunst, og måske har han, inden han døde, nået at anbefale Petrus til kongen. Koncept til et kaldsbrev til Petrus Jacobi eller anden dokumentation er forgæves eftersøgt.

## **5. Afsluttende kommentar**

Petrus Jacobis brev viser – sammen med de andre belæg på brug af dansk i Tønder – at der var større interesse for dansk skriftsprog og dansk rigsmål i Tønder på den tid, end man umiddelbart ville have ventet.

Og dertil kan føjes, at der også i Højst var præster med interesse for dansk skriftsprog og rigsmål, og at Christian IV ansatte en præst med samme interesse i Vodder.

Tønder-projektet handler således ikke alene om, hvordan skiftet fra brug af et fremmedsprog til brug af et andet foregår, og hvordan højtysk trængte frem, lige som engelsk trænger frem i dag. Det handler også om, hvordan grænsen mellem dansk rigsmål og højtysk standardsprog dannedes.

Det har fra tysk side været hævdet, at det, at højtysk fortrængte nedertysk som skriftsprog, var til fordel for dansk; fra dansk side har historikeren Johanne Skovgaard i 1940'erne fremført tanken (Skovgaard 1940-42, 151). Bjerrum var noget i tvivl, fordi efterretningerne fra den følgende tid er mangelfulde (Bjerrum 1943 (1971) s. 454 (64). Måske skulle man alligevel tage den op til genovervejelse.

## **Utrykte kilder**

Landsarkivet for Sønderjylland:

Hjorkær Kirkebog (benyttet i mikrofilm i Rigsarkivet).

Højst kirkebog (benyttet i mikrofilm i Rigsarkivet).

Tønder byarkiv pk. 114. Indkomne breve 1650-1680.

Tønder byarkiv pk. 513, Sager vedr. Præsterne 1612 – 1732.

Tønder byarkiv pk. 1310, Register van Dickes vncosten 1631-36.

Vodder præstearkiv, Liber Daticus skreven i begyndelsen af Aaret 1777 ... af N G Overbeck, h.t. Past.

Rigsarkivet:

Kjøbenhavns Universitets Matrikel 1611-1667, Register, bd. I.

Kjøbenhavns Universitets arkiv, Konsistorium, nr. 12.16.01-05, Studentermatrikel 1611-1667.

## Litteratur

Achelis, Thomas Otto: Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864. I-III. København 1966-1967.

Arends, Otto Fr.: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. I-III. København 1932.

Bauer, R. W.: *Calender for Aarene 601 til 2200 efter Christi Fødsel*. Kjøbenhavn 1868. Genoptrykt 1977 og 1991.

Birket Smith, S.: *Kjøbenhavns Universitets Matrikel 1611-1829*, 1 - 3, København 1890 - 1912.

Bjerrum, Anders: "Folkesproget i Tønder gennem Tiderne" *Tønder gennem Tiderne. Skrevet af danske forfattere*. Red. af M. Mackeprang. *Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland*, Nr. 3, 1943. Bd. II, s. 440-464. I engelsk oversættelse med titlen "The language of the people of Tønder through the ages" i Anders Bjerrum, *Linguistic papers*. Published on the occasion of Anders Bjerrum's 70th birthday, 12th March 1973, by Selskab for nordisk Filologi, Copenhagen. 1973.

Christensen, Birgit: „Einige Handwerkerbezeichnungen in den Rechnungen aus Tønder (Tondern) aus dem 17. Jahrhundert.“ *Festskrift til Märta Åsdahl Holmberg. Germanistische Schlaglichter* 4. Göteborg 1999. 34-55.

Christensen, Birgit: „Die Stadtschreiber und der Wechsel von niederdeutscher zu hochdeutscher Schriftsprache in den Gerichtsprotokollen der Stadt Tondern.“ *Beiträge zur nordischen Philologie* Band 28. 117-141. Tübingen - Basel 2000. (Christensen 2000a)

Christensen, Birgit: "Ortsnamen in den Kämmereirechnungen der Stadt Tondern beim Wechsel von Niederdeutscher zu Hochdeutscher Schriftsprache im 17. Jahrhundert." *Niederdeutsches Wort* 40, 105- 118. 2000 (Christensen 2000b)

Christensen, Birgit: "Kopiering i 1600-tallet." *Arkiv. Tidsskrift for arkivforvaltning og arkivteknik*. Udg. af Statens Arkiver. Nr. 07, 2002, s. 28-35.

Christensen, Birgit: „Stadtschreiber in Tondern während des 17. Jahrhunderts und der bei ihnen zu beobachtende Schriftsprachenwechsel vom Niederdeutschen zum Hochdeutschen“ *Osloer Beiträge zur Germanistik* 2005. (Christensen 2005).

Christensen, Birgit: "Private skolemestre i Tønder i 1600-talet. Underviste de i at læse og skrive dansk?" I: Harald Gustafsson & Hanne Sanders (red.): *Vid gränsen. Integration och identiteter i det förnationella Norden*. S. 204-229. Göteborg 2006. (Christensen 2006a)

Christensen, Birgit: „Schriftsprachenwechsel Nd. - Hd. in der Stadt Tønder (deutsch Tondern) im deutsch-dänischen Grenzgebiet. Eine Phaseneinteilung." *Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik* 2006. S. 135-155. (Christensen 2006b).

Christensen, Birgit: „Zum Schriftsprachenwechsel Niederdeutsch – Hochdeutsch der Handwerker in der Stadt Tondern.“ *Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik* 2006. S. 59-87. (Christensen 2006c) .

Christensen, Birgit: „Hd./nd./dän. Schriftsprachgebrauch der Vertreter verschiedener sozialer bzw. soziofunktionaler Gruppen in Tønder/Tondern. Ein Überblick." *Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik* 2007. [under trykning] (Christensen 2007a).

Christensen, Birgit: „Zum Kopialwesen in Tønderner Urkunden des ausgehenden 16. und des 17. Jahrhunderts – eine quellenkundliche Studie." *Niederdeutsches Wort* 47. Münster. [under trykning] (Christensen 2007b).

- Danmarks Kirker*, udgivet af Nationalmuseet. Sønderjylland ved Erik Moltke og Elna Møller under medvirken af Vibeke Michelsen. Bd. XXI Tønder amt. København 1957.
- Danmarks Stednavne nr. 5, Sønderjyske Stednavne III, Tønder amt*, udgivet af Stednavneudvalget, København 1933
- Danmarks Stednavne nr. 6, Sønderjyske Stednavne IV, Aabenraa amt*, udgivet af Stednavneudvalget, København 1936
- Dansk historisk Almanak for Aaret 1775*. Udgiven af det Kongelige Videnskabernes Selskab. Erslev, Kr.: *Historisk Teknik. Den historiske Undersøgelse fremstillet i sine Grundlinier*. København 1926. Anden udgave, tiende oplag med en efterskrift af Kai Hørby og Hans Vammen. København 1987.
- Gregersen, H.V.: *Niels Heldvad. Nicolaus Heluaderus. En biografi*. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 17. København 1957
- I tysk oversættelse:  
*Niels Heldvad. Nicolaus Heluaderus. 1564-1634*. Flensburg 1967.
- Gregersen, H. V.: *Plattysk i Sønderjylland*. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene. Deutsche Zusammenfassung. Odense 1974.
- Gregersen, H. V.: "Johannes Prætorius (I.)" *Sønderjysk Månedsskrift*, 58. årgang, 1982, s. 211-220.
- Helk, Vello: *Dansk-Norske Studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Med en matrikel over studerende i udlandet*. Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 101. Odense 1987.
- Jensen, N.H.A.: Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogtums Schleswig, Flensburg 1840-42
- Knudsen, Gunnar, og Marius Kristensen: (udg.) *Danmarks gamle Personnavne*, under medvirkning af Rikard Hornby. I-II. København 1936-64, genoptrykt 1979-80.
- Mackeprang, M., "Tønder under Hertugstyre indtil 1713" *Tønder gennem Tiderne. Skrevet af danske forfattere*. Red. af M. Mackeprang. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, Nr. 3, 1943. Bd. I, s. 45-118
- Pedersen, Karen Margrethe: "Han vedblev at tale – sønderjysk". *Pluk fra forskning i Sønderjylland* 2, 1997, s. 1-7.
- Sandersen, Vibeke: "Niels Heldvads Formularbog. En genre i en tradition". I: *Ord, Sprog og artige Dict. Et overblik og 28 indblik. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*. Redigeret af Flemming Lundgreen-Nielsen, Marita Akhøj Nielsen og John Kousgård Sørensen. 1997. S. 281-302.
- Skautrup, Peter: *Det danske Sprogs Historie*, bd. I-IV, København 1944-70.
- Sprogforhold i Sønderjylland, sproggrænse, nedertysk, overgang til højtysk behandles i bd. II, 1947, s. 162-166 med kort over sprogforhold i Sønderjylland i 1500-tallet s. 164.*
- Skovgaard, Johanne: Tidsrummet c. 1600-1660. I: la Cour, Vilh., Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund (red.): *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk*. Bd. III. Tidsrummet c. 1600-c. 1805. København 1940-42. S. 3-152.
- Treschow, Gerhard: *Danske Jubel-Lærere eller Historisk Beretning Om de Lærere, Som, efter Reformationen i Dannemark og Norge, i offentlige Embeder ved Skole, Academie, og Kirken have tient i 50 Aar og derover*. Kiöbenhavn 1753. Reprografisk genudgivet Lyngby 1980.
- Wiberg, S. V.: *En Almindelig Dansk Præstehistorie I-IV*. Odense 1870-1873. Genoptrykt København 1959-1960
- Worsøe, Hans H.: *Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning*. 2. reviderede udgave. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 80. Aabenraa 1999.